

походять вони від єврейських оригіналів, перекладені були в сфері канцелярійної мови великого князівства Литовського,

з'явилися, мабуть, в другій половині XV в., судячи з деяких рукописних дат (1483 р. київського збірника), хронології копій та правдоподібного зв'язку з новгородсько-московським «жидівським» рухом того часу¹.

Досі їх обговорювано головню з погляду, наскільки вони можуть бути зв'язані з північним рухом «жидовствующих». Для нас це питання якраз другорядне, а натомість інтересно в'яснити причини, час і обставини цього літературного явища на українсько-білоруськім ґрунті, незалежно від його відгомонів на півночі (себто користуючися тими відгомонами лише остільки, оскільки вони допомагають нам пізнати це явище в собі і на своїм домашнім ґрунті). На жаль, у цім напрямі всі вищевисказані писання дають дуже мало. Вони не донесли до нас ні одного ймення, ні однієї риси того осередку, де вони повставали. Правда, вони не були й студійовані з цього погляду: наприклад, їхню мову не аналізовано докладніше з того погляду, щоб ближче вислідити район їхнього повстання. Історію нової західної, білорусько-української мови взагалі досі мало студійовано, і її відміни не аналізовані у зв'язку з певними територіальними осередками — такими, як Вільно, Полоцьк, Вітебськ, з одного боку, Київ, Луцьк, Володимир — з другого.

Інтересно в кожному разі, що пам'ятки вказаної вище літератури були досить поширені в українських землях. Заховалося кілька копій у посіданні різних українських інституцій; звертає на себе увагу, наприклад, збірник кінця XVII в. якогось Івана Березовського з написом «Діалектика»: він починається діалектикою, далі йде підручник риторики «києво-могилянського типу», і за нею наша «Ліока», що, очевидно, дійсно набрала характеру підручника в наших сторонах².

Інші позначки духовного руху на переломі XV і XVI віку. Нема ніяких підстав думати, аби цей науковий чи взагалі культурний рух, що виявив себе появою оцих перекладів (досі доволі випадком і прихачцем висліджених), так і обмежився

¹ Крім запису 1483 р. київської копії «Авіасафа», академік О. Соболевський пробував притягти ще дату 1466 р. з «Лунника» «отъ жидовскихъ книгъ», що міститься в кількох збірниках XVI в. (між іншим, у віленському, № 222, де «Тайная Тайных») — тут за підставу обчислювання взято «по нашому ученію лѣто 6-ное 974», себто 6974—1464, *op. cit.*, с. 418). Але справедливо зауважено було, що такий рік міг бути взятий цілком довільно для прикладу.

² Див. у цитованій статті Л. Бедржицького (ЖМНП, 1912, III, с. 117—118).

в дійсності групою перекладів єврейських підручників. Я вище зазначив вповні правдоподібний здогад І. Андреева, що на цім русі могло відбитись оживлення талмудичної мудрості в Царгороді. Андреев припускає, що відгомони сі відбилися в Криму, серед тутешніх караїмів, і через них передались на Україну й Литву. Приводом до такої гадки, очевидно, послужила йому стара гіпотеза, що Схарія був кримським караїмом — тим самим Скарою-Захарією, що збирався їхати з Кафи чи з Тамані до Москви в 1480-х рр¹. Гіпотеза ця безпідставна, і царгородські рефлексии могли дістатися до Києва, Луцька, Камінця, Львова безпосередньо через Волощину, а не конче через Крим: зносини цих міст з балканськими торговищами були в тих часах досить жваві й інтенсивні. Але спеціально єврейською ерудицією цей наш рух XV в. не мав ніяких причин обмежуватися. Правда, і єврейська ерудиція, як я вже зазначав, могла до нього влитися далеко ширшою і різноманітною течією, ніж вирахований круг перекладів, але ніякої причини не мали наші адепти науки й освіти цікавитись виключно нею!

Чеський рух, еміграція, гуситські заходи мусили принести сучасну чеську літературу, де в чім суголосну з цією єврейською — критичну супроти традиції, з ухилом до народної, нецерковної мови; в перекладах з чеської ми, це правда, не маємо творів з таким напрямом у змісті, але хвиля чеського письменства на Русі дає себе відчувати виразно, і його тенденція до переходу на мову народну, до демократизації церковної та всякої іншої мудрості — також.

Поруч чеської хвилі помітна — хоч і не обслідувана добре — хвиля, котру звуть сербською. Це група повістей і романів світського характеру, заманіфестована заголовком в однім збірнику кінця XVI в.: «Починається повесть о витезях с книг сербских, а звлаща о славномъ рыцэры Трычан(е), а Анцалоте и о Бове и о іншихъ многих витезехъ добрых(х)». Аналіз мови підтвердив присутність сербських елементів, з другого боку, вказав дечим на латинські оригінали цих повістей, дечим на грецькі елементи. О. Веселовський, вияснивши залежність їх від середньовічних переробок цих тем, від французької й італійської романістики, за вітчизну сербських прототипів білоруських списків прийняв югославське Адріатичне побережжя — Далмацію і Боснію. І. Ягіч перед тим вказав на цю країну як на правдоподібну вітчизну Сербської редакції Александрії, що поширилася в українсько-білоруських краях у XV віці. О. Веселовський, за ним В. Істрін

¹ Див. у цитованій статті Л. Бедржицького (ЖМНП, 1912, III, с. 117—118).

поширили цю гадку на всю групу повістей західного, латинського походження, рицарського характеру, — як Троянські діяння, навіть повість про пресвітера Івана і згадані рицарські романи. Час і обставини переходу їх до нас не вияснились до цього часу; маючи на увазі сліди поширення у нас тієї редакції Александрії у XV віці, найбільш правдоподібним моментом можна вважати польсько-угорські зв'язки середини і другої половини XV віку. Різномірні політичні справи зі Сигізмундом, що так глибоко врізався своїми політичними комбінаціями в життя Литви й Польщі, вибір Володислава Ягайловича на угорське королівство, його хрестоносний похід на турків і катастрофа під Варною, що зробила сильний вплив у провінціях Польщі й Литви (оспівувалась і в українській історичній пісенності, як побачимо), далі участь Польщі в угорських справах, підогрівана чесько-угорськими напруженнями (боротьбою Корвіна з Подебрадом і Володиславом) і вінчана сполученням угорської і чеської корони в руках Ягайловичів — все це перекидало міст з західнобалканських земель до польських провінцій і до України. Коли сербсько-хорватські народні співці розносили героїчні мотиви сербської поезії і полишили певний слід в розвою нашої усної епіки, можна дуже правдоподібно припускати поруч неї паралельне поширення книжної повістєвої, рицарської літератури із західносербських країв у наших сторонах.

Не забудьмо далі, що це часи напливу також італійців до наших міст і взагалі оживлення континентальних зносин у наших краях. Коли після замкнення Чорного моря для середземної торгівлі (по тім, як турки обсіли і взяли Босфор, а в 1475 р. і Кафу), у наших містах — у Києві, Львові, Луцьку — товклись, їздили і осідали на довший і коротший час різні більші й менші висланці, агенти і комівояжери, урядові і приватні, шукаючи нових зв'язків і опорних пунктів для зносин зі Сходом на місце страченої чорноморсько-кримської дороги. Були між ними люди різного калібру. Поруч спеціалістів у торгу живим товаром, що шукали способів провадити каравани невільників і невільниць з кавказьких і кримських торгів через Львів, коли стала небезпечною дорога морська, і різних транзитних практиків, обертались тут і члени значних патриціанських родів Генуї, Флоренції, Венеції тощо, спільники торговельних і банкових підприємств, особливо молодші члени родин, висланці старших патронів, для нагляду над різними підприємствами, в котрих вони містили свої капітали. Люди культурні, освічені, в курсі сучасних наукових і літературних інтересів, що входили у зв'язки з місцевою інтелігенцією — магнатами, духовенством, шляхтою. Деякі тут застрявали надовго, одружувались, заводились маєтками, роби-

тя, ясно проступає в «літературі жидовствуючих», в цих підручниках логіки, метафізики, політики. Дарма, що вони в своїх інформаціях фактично збиваються на середньовічні байки: для другої половини XV віку, епохи Лоренцо з Валля, Миколи Кузанського, Леонардо да Вінчі це дійсно була припізнена мудрість. Але важливі були ті п р и н ц и п и раціоналізму, свобідного від обмежень віри, котрі вони голосили¹. Незважаючи на перестарілі фактичні відомості, з цих підручників на сучасників вияв дух Відродження.

І це у високій мірі характеристично і симптоматично, що з перекладенням оцих трактатів стояла в зв'язку і ревізія біблійних текстів: правлення їх з оглядом не єврейський текст або роблення нових перекладів просто з єврейського, замість церковного (так званих «70 толковників»). Така праця супроводила реформацію і гуманістичні студії на Заході, і хоч на перший погляд така комбінація може здаватись дещо несподіваною, але вона логічно впливала з усього укладу тогочасного життя. Біблія лежала в основі не тільки ідеології, але й соціальної політики того часу, залягала глибоко під усім моральним, соціальним і культурним світоглядом, і першим завданням пробудженого раціоналізму мусило бути — піддати її «зверхній», як то казали, або — «малій історичній критиці». Замість сумнівних, оклепаних, на різні боки натяганих церковних текстів належало сягнути до старшої єврейської традиції. Термінологічні подібності вказують, що ті ж руки, які трудилися над перекладами згаданих підручників світської мудрості, прикладались і до цієї роботи — нової рецензії біблійних текстів. Правда, тих подібностей небагато, але й без них, маючи ці два явища, паралельні і хронологічно, і місцево — переклади з єврейської філософічних підручників і такі ж переклади біблійних книг на білорусько-українську мову в другій половині чи кінці XV віку, ми не могли б мати сумнівів, що ці праці робилися в зв'язку, виходячи з одного джерела, від одного руху.

У цих заходах, безсумнівно, проявили себе впливи гуситства. Такі гадки висловлювались не раз, і так воно мусило бути. Ціловікові заходи коло можливо найкращої народної чеської Біблії, коло утворення народної релігійно-моральної літератури на місце неприступної світському загалові літератури латинської, не могли не відізватися в православних українсь-

¹ Це стало гаслом московських лібералів XVI в., що стояли в зв'язку з «жидовствуючими»: «Душа самовластна, заграда (гальмо) ей вѣра» — повірний у Тихонравова (с. 226), Сперанського (с. 123).

ких і білоруських колах. Без гуситства попросту не можна зрозуміти собі цього звороту до народної, або краще сказати — світської мови, що наростає з другої половини XV в. і становить, може, найважливіший факт нашого культурного життя цієї доби. Виразно датований факт — діяльність Скорини на цьому полі, це факт занадто пізній, в нім впливи чеського національного руху перехрещуються з впливами італійського Відродження; самі по собі відгомони чеської письменської праці над народною літературою мусили показати себе на нашій ґрунті значно скоріше. Паралельно міркуванням Остроґа на тему заміни латинської і німецької мови народною в діловодстві, в церковній проповіді і подібнім, мусимо припустити подібні ж міркування і в українсько-білоруських колах. Самим тільки незнанням церковнослов'янської мови перекладачами або публікою тою, котрій ці переклади призначались, неможливо пояснити появу білорусько-української мови в перекладах другої половини XV в. Мусимо признати певні свідомі тенденції до цієї мови, а цю свідомість міг в тім часі піддати майже виключно гуситський рух. Правда, такі тенденції виступили вже в покаяницькій русі XIII—XIV віку, але для століття, що випередило відгомін німецької реформації (ще раз зазначу, що про нього у нас може бути мова не скоріше 1540-х рр.), головне значення мусимо признати за впливами чеського руху, як у літературі, так і в житті.

У громадських відгомонах його я хочу віднести два явища, що помічаються вже в цім часі, хоча свого розвитку доходять тільки в XVI в. Одне — се змагання громадянства (передусім, розуміється — його провідних верств, аристократичних вершків) добути вирішальний голос у справах церкви; друге — це організація братств. Одне і друге сильно відбиває від монархічно-ієрархічного укладу нашої старої церкви, де зовні правив церквою князь, як у Візантії імператор, а внутрішнє порядкування належало соборові владик. Коли не стало православного монарха, його місце хотів зайняти король польський або великий князь литовський, щоб розпорядитись добром православної церкви, з її посадами і володіннями («хлібами духовними») як своєю власністю. Тоді громадянство хотіло протиставити цьому небезпечному в своїй практиці принципіві ідею громадянського патронату над православною церквою. Першим таким нам звісним фактом був виступ «руських князів і бояр» у справі обсади галицької митрополії 1370 р. Другий подібний факт — се прошення руських князів до патріарха за свого вибранця на митрополію єпископа Йону, споряджене коло 1490 р. Між цими двома документами маємо два інші факти не такі ясні в своїм змісті, але кінець кінцем аналогічні. Се поставлення митрополитом Цамблака

собором єпископів і «всіх князів литовських і руських земель» православної віри, і ініціативи Вітовта, в 1414 р. і колективні петиції «єпископів, княжат, панів і всіх благочестивих нарочитих мужів» до папи в справі обсадження митрополії в 1470-х рр. Ці факти, одні яскравіші і краще відбиті нашими джерелами, інші менш виразні і слабше задокументовані, розуміється, не стояли в житті так відокремлено. Вони, певно, наступали одні по одних густішою низкою і були симптомами наростання ідеї опікування і протекторату громадянства над церквою, що нарешті знайшла потім свій вираз у звітній петиції волинського панства 1566 р.— аби православні церковні посади не обсаджувались великим князем з власної волі, тільки тими кандидатами, «за котрим все поспольство (землі Волинської в данім разі) буде писати і чолом бити»¹.

Се була — як я це вияснив у своїй «Історії України» — ідея нова, староруській практиці цілком чужа². Вона, очевидно, наростала поволі, під натиском нових обставин; нових тяжких умов церковного життя і під впливом взірців західного релігійного руху. Принцип вибору єпископів єпископським же собором, висунений ієрархічними колами (протоколи ставлень митрополита Феогноста), у нас не утримався, і тоді заявило свої претензії громадянство — його вершки. Клич громадянської самопомочі в справах віри пролунав у покайницьких рухах XIII—XIV вв. Гуситський рух здійснив його в більш тривких, безоглядних і імпазантних формах. Протягом півстоліття чеська церква правила фактично самим громадянством, і я думаю, що це могутньо вплинуло на усвідомлення цієї тенденції у нас. Та ж православна аристократія, що протягала руку помочі гуситам в їх боротьбі за визволення, стала речником ідеї громадського опікування церквою і у нас.

Але гуситська епоха була критичною для цієї командної верстви. В гурті з своїми союзниками, чеськими гуситами, вона понесла страшний погром від католицького війська над рікою Святою (1435). «Руські князі» перестали бути вирішальним політичним фактором. Розвій грошового господарства, експорту на захід — замість замкненого турками чорноморського — зміцнює міста, підносить разом з ними навіть і не признане в новім міськім праві православне міщанство; воно починає організуватись і простирати свій протекторат над

¹ Перегляд матеріалу в V т. моєї «Історії України», с. 391 і далі, 461 і далі.

² Я підніс це там же (с. 461) проти доволі поширеного погляду (спопуляризованого особливо покійним Ор. Левицьким), нібито вибірність духовних самими вірними була одвічним принципом староруської церкви.

місцевими справами національного значення, в першу чергу над справами національної церкви. Зав'язки такого громадського патронату над парохіальною церквою мусили існувати здавна¹. Цеховий устрій, принесений новою міською організацією (Магдебурзького права) дав певні легалізовані взірці такої організації. Ідеологічний зміст принесли знов-таки західні релігійні рухи: покаянництво і гуситство. Бувши припадком, десять літ тому, на виносі небіжчика з якогось братства милосердя в Сієні, я був вражений його подібностями до нашої старої братської практики, а познайомившись із старими покаянницькими статутами тієї ж Сієни й інших італійських міст XIII—XIV вв., я побачив в них прототип нашого братства, такого, як ми знаємо його зі статутів XVI в.— а найстарші традиції їхні, як відомо, йдуть із середини XV в. (віленські з 1450-х, львівські з 1490-х років). У старих італійських статутах, дійсно, знаходимо ті ж обов'язки чесної, християнської поведінки для членів, нагляд над моральністю і релігійністю своїх братів, обов'язкові жертви до братської скарбони (або запис якоїсь частини маєтку), опікування хворими й безпомічними членами (шпиталь у сих статутах грає таку ж важливу роль, як і в наших), періодичні сходини в братських домі для релігійних відправ (часто з бичуванням, у наших братствах не практикованим) і особливо — культ братських похоронів і поминальних відправ, що займають таке важливе місце в наших братських практиках².

Я вважаю, що тут були, правдоподібно, певні ідеологічні зв'язки. А взірець широкої ініціативи, національної акції, провідної національної ролі дали нашому міщанству знов-таки чеські міста XV в., з Прагою на чолі. Та акція, котру в першій чверті XVI в. починає найактивніша з наших міських громад, львівська — боротьба за національне рівноуправлення, за автономію церкви, за інтереси руської культури, котру підіймають львівські братства, — се далеке і припізнене повторення чеського міського руху. Львів, що з другої половини XV в., після замкнення чорноморських портів, вступає в найбільш блискучу стадію свого життя як найбагатше, найрухливіше, найкультурніше з наших міст, з найширшим політичним і національним світоглядом, з найбільшими світовими зв'язками, став ареною нашої національної боротьби, аналогічної з тою, яку вели чехи в Празі. Засоби були нерівні, і наша Львівська Русь не могла й думати опанувати місто так, як опанували свою столицю чехи за час свого національного руху. Але

¹ Про братську організацію див у т. VI «Історії...», с.499 і далі.

² Відомості зібрані в тій же статті Флоровської (ЖМНП, 1912, IX), що я вже цитував вище.

львівська міщанська акція зосталась єдиною і неповтореною більше сторінкою історії міщанського життя на Україні, і Львів з цього боку був нашою Прагою. Наші «божі бойовники» — козаки зібрались не так скоро, як чеські таборити, — дистанція була більша! Вони не поспіли в поміч львівському міщанству, і не під Львовом, а на київських берегах задали свій бій Римові, королеві й магнатству. Роль Львова через те була більше ефемерна, слабша, переминаюча. Його політична роль розгойдалась на хвилях уже німецької Реформації XVI в. Але початки львівської акції значно випередили добу реформаційних впливів — їх треба шукати в другій половині, в останніх десятиліттях XV в., а безпосередні взірці — в акції чеській.

Ця львівська акція має характер цілком православний, церковний, консервативний навіть, — хоча і орудує засобами революційними. Вона організує львівське владцтво як вповні канонічну українську єпархію — вікаріат київської митрополії; під його фірмою хоче провести відродження національної культури, фундує свою друкарню і школу, і знов-таки в канонічному джерелі, у влади патріарха шукає засобів своєму чисто революційному праву приборкування єпископської самоволі. Вона, таким чином, сплітає реформаційні течії XV—XVI вв. з тією течією «поправи церкви», що поволі наростає в самій церкві під враженнями і ударами новаторів-реформістів, з одного боку, урядових натискань до унії, з другого. Тенденції реформи характеристичним способом комбінуються з тенденціями консервації — «очищення», а не реформи. Ця течія очищення дає себе відчутти особливо яскраво в церковній акції початку XVI в. Акти Віленського собору 1509 р. — найбільш конкретний і яскравий її документ, але вона помітна і в різних інших явищах кінця XV в. і початку XVI: дає себе відчутти у відсвіженні і доповненні книжного запасу, мабуть, і в пробах друківаних видань (краківських, Фіолєвих); характеристичним способом комбінується в роботі Скорини, як побачимо ще нижче. На жаль, це взагалі одна з найбільш занедбаних досі сторінок історії життя цієї доби!

Цікаво бачити, як навіть ця церковна, консерваційна течія дедалі захоплюється отою течією «світською» чи «народною»: тим процесом переходу письменства з традиційної церковної мови на мову «посполиту», вживану в діловодстві і сильно наближену до розмовної мови, що я вище отмітив як *найважливіше*, кінець кінцем, *літературне явище цієї доби*. В момент поширення реформаційних впливів, в середніх десятиліттях XVI віку це процес вже закінчений: книжність уже володіє цією мовою, літературне відродження XVI в. застає її більш-менш викінченою, бере її як готове знаряддя. Формування

її та перехід на службу літературній роботі припадає на цей з поверхні яловий і нерухомий XV вік, включно з початком XVI.

На жаль, у деталях цей процес досі не простудійований. У загальних же рисах він представляється так, що мова, вироблена в канцелярійнім діловодстві — простіша, конкретніша, ясніша,— стала поволі все в більших розмірах вживатися в поміч мові церковнослов'янській, що омертвіла й відійшла від життя. Вона стала занадто незручною і конвенціональною, почуття й розуміння її зникало, а з тим затрачувалась і довіра до її конкретності і точності, адекватності. Мова канцелярійна, котрою списувались розпорядження, контракти, рахунки, в противність метафоричності і образності, деякій — навіть умисній притемненості книжного вислову, завжди старалася бути недвозначною, як менше хиткою в тлумаченні, стреміла до вислову для всіх ясного, однаково зрозумілого, свobodного від усякої можливості натягання і непевності. З тим, як церковна мова тратила свою конкретність, все більше звертались до цієї ділової, канцелярійної мови. Уже старі церковні устави в цім характеристичні: вони говорять короткою, лапідарною мовою законів, а не риторичними плетіннями старого літературного стилю. Процес формування цієї нової мови від записів «Руської Правди» через грамоти Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича 1280-х рр. (заховані для нас списателем останнього волинського літопису), через договірні, надавчі, купчі, межові грамоти XIV в., в доволі значній кількості заховані з Галичини й Волині, підводить нас до сього моменту, коли ця нова мова починає вживатись у книжності,— власне, в часах гуситських впливів. У чотирьохвіковій історії свого розвитку, задокументованій писаними пам'ятками, вона все більш розгублює елементи староболгарської книжної мови (котрою списані договори з греками X в.), зближається до живої мови, з одного боку, з другого — поступово переходить через офіційні впливи чеські, польські і білоруські — в залежності від мови і термінології діловодства державних установ.

Як я мав нагоду запримітити, елементи чеської канцелярійної мови дуже значні в галицьких грамотах XIV в., вони переходили сюди і безпосередньою і посередньою дорогою — через канцелярійну мову польську, разом з її елементами¹. Елементи білоруські стали поширюватися пізніш, у XV віці,

¹ Кілька типових взірців я дав у VI т. «Історії України», с. 367—368, про новий корпус текстів В. Розова див. нижче.

завдяки впливам «офіційної» мови великокняжої канцелярії Великого князівства Литовського, що підпало білоруській стихії в своїй формації, а з розвоєм державного центра і до певної міри — централізації адміністрації великого князівства, впливала і на мову провінціальну. Найбільш різкою рисою білоруської фонетики було змішування *ѣ* з *е*, і через те часте замінювання в орфографії *ѣ* через *е*, тим часом як в українській мові *ѣ* перейшло в *і*, і в її орфографії змішуються ці дві букви. Так само часто змішуються в українській транскрипції *и* та *ы*,— що буває рідко в білоруській. Деякі ж фонетичні прикмети спільні й українській, й білоруській вимові (мішання у і в, пом'якшення гортанних і подібне). Через те з поширенням білоруської транскрипції на Україні в другій половині XV в. стає не раз дуже тяжко відрізнити пам'ятки білоруські й українські, і дослідники, не доходячи цих різниць (за браком докладніших студій над еволюцією й районізацією цієї нової письменності) найчастіше загально означають їх як «західноруські» (або як «південно-західні» в недокладнім скороченім уживанні цих слів замість «південно- і західноруські»). Се незвичайно утруднює всяке дослідження літературного і культурного руху цих часів¹.

Між причинами, які ослабили відпорність старої, церковної книжної мови проти впливів і поширення сеї нової, світської, я думаю, певну роль відіграла ота поновлена болгаризація її, піднята під впливами Єфимової реформи з кінцем XIV в., заходами головно митрополита Кипріяна. Я вище мав нагоду відмітити пізніший московський відзив про замішання, внесене Кипріяновою реформою. З одного боку, пішла поголоска, що старі тексти негодящі,— їх треба правити і в змісті,

¹ Історією актової, канцелярїної української мови займався був один з київських філологів, Володимир Розов. Тричі забирався він до цієї праці, та ніяк не міг вийти поза історію питання. Ще найдалі пішов він у короткій статті — своїй університетській вступній лекції (Значеніє грамотъ XIV и XV вѣковъ для історіи малорусского языка.— Університетскія извѣстія. К., 1907, V) — тут хоч коротко увійшов він у фонетичні відміни і спільності грамот українських і білоруських. Ширше хотів він обговорити питання в розвідці, котру почав спочатку по-українськи під ширшим заголовком (До староруської діалектології (Іще до питання про галицько-волинське наріччя) — Записки львівські, 1907, т. 77), а потім по-російськи: Изслѣдование языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ.— Унив. извѣстія. К., 1913, X—XII, с. 1—90. Але в обох редакціях, як я сказав, він не вийшов поза історію питання. Одночасно почав друкувати збірку текстів, але поки закінчив, набігла революція. Книга ледве вискочила з друкарні Київської Лаври, де вона друкувалась,— без індексів, без виправлень, без усякої вступної статті і тільки в кількох примірниках, під заголовком: Южнорусскія грамоты, собранныя Владиміромъ Розовымъ, т. I. Изд. Отдѣл. русского языка и словесности Акад. наук, К., 1917. Своїх студій автор не мав змоги потім продовжити, і ніхто інший не взявся до них.

і в мові, і в транскрипції. Засвоїти нові принципи, а навіть просто-таки вияснити собі, в чім річ, не так було легко, особливо на периферії, а тим часом стара письменність була огужена самими її керманичами! Се йшло назустріч гадкам про потребу переходу на «посполиту мову», в інтересах зрозумілості, при нових перекладах Біблії (за прикладом чеської) і подібне. А з другого — прискоряло перехід або наближення до тієї світської канцелярської мови (що тим часом все наростала) в усякій взагалі письменській роботі.

З другого боку, впливав загальний упадок традиціоналізму в нашому житті з ослабленням ієрархії, церкви і книжної творчості. Старої церковної мови менше вчилися, менш орудували нею, тому були слабші в ній, і все менш ставало таких людей, що мали охоту і відвагу нею писати. Аналіз текстів другої половини XIV в. показує, що навіть силуючись писати старою церковною мовою, українські та білоруські фахівці збивались на орфографію, фонетику і склад канцелярської¹.

Тим легше мусили впадати в мішанину одної і другої книжники і писарі менше вправні, а інші і свідомо переходили на світську мову, менш претензійну і вибагливу, йдучи назустріч загальному ухилові у цей бік².

¹ Аналізуючи, наприклад, чернетку (брульон) соборної супліки до патріарха в справі поставлення на митрополію владики Йони (коло р. 1490), що була списана, очевидно, в митрополічій канцелярії, то значить — серед людей, що найкраще орудували старою українською мовою, академік В. М. Петец робить такі помічання: «В орфографії помітна пристрась до південнослов'янських форм транскрипції (Єфимової школи): прѣвостоятельному, вѣсточныя, всеа, твоеа, і таке інше. Але поруч церковнослов'янських форм — литовського, руського, честнаго, великаго, — писець вживає також форми руської: великого, полского, сильного і таке інше. Поруч знаходимо форми повноголосні і неповноголосні: наперед, оборонити і — непрестанно; та ж непослідовність в уживанні дієприкметників тепер. часу: въздаваюци і потребуючи. Найзамітніші сліди впливу рідної говірки на писаря бачимо у формах: имущому, оутышающому, приводящому, святѣйшому нашомъ і таке інше (що стрічаються, правда, вже у південноруських пам'ятках XIII в.); відзначимо ще форму першої особи множини есмо, уживання прийменника из замість съ — из листы; а також цілий ряд транскрипцій, що виявляють у вимові писаря ототоження *ѣ* з *і*, *и* з *ы* і ствердження *р*: владителя, таковѣмъ (3 відм. множини), инѣхъ (4 відм. множини), монастира. Крім того, звичайна канцелярська термінологія, що склалася під впливами польської практики, дала низку спеціальних запозичень: пань, король, невимовный, посольство і подібне». — Челобитная о благословеніи на кievскую и всея Руси митрополію архієп. полоцкаго Іоны Глезны. — Унив. извѣстія, К., 1904, X, с. 4.

² Дуже інтересний — бо докладно означений і хронологічно, і географічно — документ цього ухилу в бік простої мови серед низших письменних верств дає Мінея 1489 р., переписана в Камінці Литовським: «Списана бысть книга сия, нарицаемая Четья, въ градъ у Камяниц при великом короли Андрыи в лѣто 6900-е 97 и индикта въ 7, а тогда держалъ от короля Каменецъ пань Третина кухмистръ, а п(и)сал сію книгу нѣхто ес(ть) Березка з Новагородка с Литовского поповичъ, попа литовоцкого сынъ Семионовъ

Він відповідав загальній тенденції світського загалу, що виявилася в зазначених вище змаганнях аристократії і міщанського загалу (братський рух). Взяти церковну справу. Аби «посполитий чоловік» міг розбиратися в цій справі, в її догматичних і канонічних контроверсіях, треба було зробити йому приступними відповідну літературу: Святе Письмо в першу чергу, а там і інші писання. Оскільки церковні кола хотіли опертися на цей рух, а не викликати його проти себе, вони мусили йти на руку йому в сій тенденції. Так поруч недобровільного ухилу в бік світської мови йшов у тім напрямі і свідомий.

Дольбнича, *и ж в нитрополи, а псалъ есми от початка кнѣги сам от довки до половины, от стога Семіона до сорок святыхъ*. Що це Кам'янець на Лосні, так званий потім Литовський — в булому Берестейським повіті, на північний схід від Берестя Литовського, посвідчує ім'я держателя кухмістра Третини = Трет'яка і сусідство Новгородка і Воїня (теперешній Вогинь на Холмщині, де потім ця «Четья» переховувалася: «року 1686 оправлена бысть кнѣга сия отцем Іоаном Саковичем презб. воинским м сцким»). Цей попівич Березка — чим його протограф — дуже сильно і, очевидно, свідомо модернізував стару мову не тільки в фонетиці, а і в лексиці, заступаючи старослов'янські форми й вимову уживаними в сучасній живій мові. Відзначимо, наприклад, такі форми: зацвила, процвитет, свитаючи, пересмиханья і паралельно графічна заміна *и* через *ѣ*: Александрѣя, асбиски, сирафѣми; особливо часто в імперативі: поищѣте, веселѣте ся, послужѣте, погубѣте і т. д. Поруч того ще частіше мішання *е* з *ѣ*; заміна *я* через *е*: светого, завезал, тысеццо, принежа, любечи, Єрополк; *е* через *о*: чому, жона, чотыри, наподши, ажо і т. д.; *е* через *и*: стримъ главъ, отверичисъ; мішання *и* з *ы*: нине, тысячъ, заточѣныя; *у* і *ѡ*: вшима, оудова, ѡже, повченъ, оу послѣдний день, оузяли і подібне; бчюла; невдовѣзъ; зборъ, згорѣла, дождю, хто, няхто, што, ништо. У відмінюванні: до часоу, от голоду, запахоу; моужеви, огневи, змиеви; змиевъ, жидовѣ, чинове; жадного, живого; оу роду жидовскомъ, на страшномъ; стѣны городовны, малыя дѣтки і подібне. Такі вирази, як: оулекъ ся, всъхопи ся, вчинок, година, годовати, голосно, гольтай, гольтайство, дей, долов, допевна, досягнути, забороняю, завжды, завидощи, зачекпа, казати, кликати, клопот, коли, крыница, моцно, мѣстце, небога, тбати (дбати), обецати, пекло, посполъ, посоромотити, свѣтчити, скрыля, сягають і подібне. Зважаючи на амальгаму елементів українських і білоруських, О. Соболевський висловив здогад, що це наслідок списування білорусом Березкою з галицько-волинського оригіналу; це пояснення прийняв потім і М. Карпінський. Але можна бачити тут відбиття і живого говору цієї пограничної між українською і білоруською областю країни — і впливи тієї мішанини білоруських і українських фонетичних елементів, що стає з кінцем XV в. взагалі досить помітною в новій, творимій книжній українській мові.

Деякі статті носять вигляд цілком нового перекладу, на нову мову, і от як, наприклад, виглядає «Слово на Воздвиження» (арк. 20): «Константин Великий, первый хрестьянский царь, имѣлъ вальку великую и коли пришолъ на Дунай къ бою, увидѣлъ неприятеля много, а своих мало, почал тужити и того дня до ночи был у печали. И позрѣлъ на небо къ Богу, узрѣлъ на небесѣх честный крестъ звездами написанъ, и гласъ бы(сть) с небеси: «Костянтин царю, сесь ти в помощь, симъ прогаянй невѣрных. И назавтрис, вѣставши, царь вдѣлалъ крестъ, каковъ же видѣлъ на небеси. Пошел на бой, силою честного креста поразилъ супротивных. И пришел до Рима, крестився самъ и мати его Елена от стога папи Селивестра, матер же свою опустил до

Отак різні причини і тенденції сходилися і об'єднувалися в цій звороті, що є zarazом і симптомом тих змін, які проходили в соціальному і культурному житті наших країв, і першорядним фактором дальшої еволюції його.

Так виглядає, в коротких рисах, у приступнім на цей мент матеріалі, комплекс течій і впливів, що на переломі XV і XVI вв. утворили перші підстави для пізнішого відродження — підогрітого і прискореного потім, від середини XVI в., реформаційним рухом. В основі лежать корінні економічні зміни — заміна аристократичної верстви (остаточно погромленої в 1430-х роках) верствою міщанською: хоч якою ефемерною, але все-таки озброєною новими засобами і ресурсами, завдяки переходу від чисто натурального, княжо-боярського господарства до грошового: від поміщицького села до міщанського міста (другий розвій експорту і фінансового капіталу). А упадок старої церкви та ієрархії і приплив нових культурних та інтелектуальних течій з Заходу полегшує ідеологічні зміни в соціальній та культурній надбудові нашого суспільства і приготує літературний рух кінця XVI в. («перше відродження»).

У цій загальній ситуації в схарактеризованім вище комплексі нових течій і тенденцій знаходять своє місце і пояснення ті — не раз дуже фрагментарні й відокремлені літературні факти кінця XV і початку XVI віку, до котрих тепер мусимо перейти.

Перекладні повісті. В кількох збірниках, письма XV—XVI в., заховалася до нас серія повістей, очевидно, західного, католицького походження¹. Така «Мука Христова», писана біло-

Єрусалима искати честного креста». Пор. ще далі.

Про сю Мінею: *Петровъ Н.* Рукописная «Четья» 1397 года западно-русского происхождения.— Рус. фил. вѣстникъ, 1881, т. V; *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года.— Рус. фил. вѣстникъ, 1889, т. XXI; *Соболевский А.* Очерки изъ истории русскаго языка. К., 1884, с. 72 і далі; *Владимировъ П.* Обзоръ южно-русских и западно-русскихъ памятниковъ письменности (ЧИОНЛ, т. 4, с. 18). Готовить видання її П. М. Попов, консерватор київської лаврської бібліотеки, де тепер ця Мінея переховується.

¹ Ся група збірників XV і XVI вв.:

Збірник бібліотеки Залуських, № 391 (з Петерб. Публ. бібліотеки тепер забраний до Варшави), містить тільки три повісті, близькі до себе змістом і характером мови:

Повість про «Муку» без заголовка, початок: «Мука Господа нашего Исуca Христа од преворотнихъ жидовъ такимъ обычаемъ стала се есть. Коли жъ немилостивые а окрутные жидова гадали о смерти Господа, како бы его лъстиве зымали да убили...»

Повість про трьох царів, без заголовка, початок: «Коли ж превелебныхъ трохъ чорнокнижниковъ и певно правдивныхъ трохъ королевъ преславныхъ весъьтъ отъ солънца всхода ажъ до заходу хвалами і мздами уже есть наполненъ...»